

ՄՈՎՍԵՍ ԽՈՐԵՆԱՑԻՆ ԵՒ „ԹՈՒԿԵԼԱՑ ԵՐԳՔ“Ը:

ՄԿԻՏ. ՆԱԽԱՍԱՐԴԵԱՆԻ

Զը նախելով գիտնականների բազմահմուտ փորձերին, լույս սփռելու համար մեր ազգային պատմութեան վրա, մեր Մովսէս Խորենացու պատմութեան մէջ շատ կէտեր, խօսքեր և նախադասութիւններ, ինչպէս չափոնի է, տակաւին, եթէ ոչ անվերծանելի, գոնէ բաւականին մութն են մնացել ցարօր Վիճելի խօսքերի շարքում գտնուած է Խորենացու հալոց պատմութեան Լ. գլխում չիշատակած թուելեաց խօսքը, որը հանդույնեալ գիտնական Էմիլն իր ուսման թարգմանութեան մէջ „Хронологическія“ բառով է թարգմանել, տես *Исторія Арменіи Моисея Хоренскаго* էջ 44, գլ. 30: Բայց թէ ինչ բանի վրա չենելով Էմիլը աւագն է թարգմանել, ալս մասին իր տւած ծանոթարանութեան մէջ ասում է *Т'уеіаіаъ ёргк'*, թուելեաց երգք, *перевели слово въ слово черезъ „хронологическія пѣсни“*, подъ которыми должно разумѣть историческія пѣсни, собранныя и расположенныя по своему содержанию въ хронологическомъ порядкѣ“ (տես էջ 234. ծանոթ. 94): Վերջիշեալ թուելեաց խօսքի մասին Խորէն ծ. վ. Ստեփանէն Մ. Խորենացու պատմութեան աշխարհաբառ թարգմանութեան մէջ հետեւեալ բացատրութիւնն է տալիս ծանոթութիւնների մէջ. «*Թուելեաց երգք*» մենք թարգմանեցինք «*Թուական կամ ժամանակագրական երգեր*», ուսման էն „Хронологическія пѣсни“, իսկ ֆրանսերէն „*Les chants chroniques*“: Եւ իր բացատրութիւնը ընթերցողի համար աւելի պարզ կազուցանելու համար շարահարում է աւագն—Ալս խօսքով հասկանալու է ալս պատմական երգերն, որոնք հաւաքւած և տեղաւորւած են իրանց բովանդակութեան համեմատ ժամանակագրական կարգով, (Գիրք Բ., Գլ. ԽԹ.): Եթէ մտաբերենք, որ Պարսկաստանի ամբողջ հին պատմութիւնը բովանդակուած էր երգիչների երգերի մէջ, որոնք հաւաքւեցան և ժամանակագրական կարգով դասաւորւեցան միայն լեւրին ժամանակում, ինչպէս տեսնում ենք Ֆիրդուսու Շահ-նամէի մէջ, ալս ժամանակ թուելեաց երգք մեր ժամանակագրական

ե ր գ հ ր թ ա ղ զ մ ա ն ե լ ը օ տ ա ր ո ս ի չ ի ե ր ե լ ի Ա ղ ս խ օ ս ք ե ր ի յ մ Ն ք ու ղ զ ա կ ի ե ղ ր ա կ ա ց ու թ ի լ ը ն հ ն ք ա ն ու մ, թ է Հ ի ն Հ ա չ ա ս տ ա ն ու մ ե ղ ե լ է ե ղ թ ի չ ն ե ր ի ե ղ թ ե ր ի ժ ո ղ ո վ ա ծ ու, ո ր ի մ ա ս ի ն վ կ ա չ ու մ է բ ն ա գ ր ի չ ա ջ ո ղ զ ն ա խ ա ղ ա ս ու թ ի լ ը ն, Ու ս ա թ ի մ ե ղ ը լ ո ղ ր ո վ ի ն ա ն հ ի մ ի է թ լ ու մ ա լ ն մ ե կ ն ու թ ի լ ը ն, ո ր տ ա լ ի ս ե ն ա լ ն խ օ ս ք ի ն գ ի ա ն ա կ ա ն Մ խ ր թ ա ր ե ա ն ն ե ր ը Մ ո վ ս է ս խ օ ր ե ն ա ց ու պ ա տ մ ու թ ի հ ա ն խ օ ա լ ա կ ա ն թ ա ղ զ մ ա ն ու թ ի հ ա ն ծ ա ն օ թ ու թ ի լ ը ն ն ե ր ի մ է ջ, ո ր ա ե ղ 88 ղ ղ ե ր ե լ ի վ ր ա թ լ ու է լ ի ք բ ա ո ը ղ ու ր ս ե ն բ ե ր ու մ թ ի լ է բ ա ո ի յ, ու ր ե մ ի թ լ ու է լ ի ք ն շ ա ն ա կ ու մ է «չ ա փ ա ծ, չ ա փ ա բ ե ր ա կ ա ն» և «ե ր գ թ լ ու է լ է ա ց», ն ո ց ա կ ար ծ ի ք ո վ, ն շ ա ն ա կ ու մ է ո տ ա ն ա լ ո ր ե ր գ (?!!), Թ ո ղ ն ն ք ա լ ն ո ր մ ի ն չ և ա լ ժ մ չ է ի ն ք կ ար ծ ու մ, թ է կ ա լ ար ձ ա կ ո ճ ո վ ե ր գ, հ ար լ ա ու ր է ն կ ա տ ե լ ա լ ն, ո ր թ ի լ է ե ր բ է ք չ է գ օ ր ծ ա ծ ու մ ո տ ա ն ա ու ր ի մ օ ք ո վ և ն շ ա ն ա կ ու թ ի հ ա մ ը: Ս օ ր ա հ ա մ ա ր Հ ա լ ե ր ս ու ր ի չ բ ա ո ե ն ք գ օ ր ծ ա ծ ու մ չ ա փ և ս ր ա ն ի յ չ ա փ ա բ ե ր ա կ ա ն — ո տ ա ն ա ու ր, չ ա փ ա ծ գ ր ու թ ի լ ը ն:— Բ ն թ ե ր ց ո ղ ր կ ար ո ղ է ն կ ա տ ե լ, ո ր վ ե ր ո լ չ ե ա լ հ ա մ ա ր ե ա թ է ն ո ղ ն ա ն մ ա ն ե ր կ ու կ ար ծ ի ք ն ե ր ը, ղ ար ձ ե ա լ լ աւ չ ե ն պ ար ղ ա ծ թ լ ու է լ է ա ց խ օ ս ք ը, ա լ լ մ ի ու մ է ա ն լ ու ծ ա ն ե լ ի Գ ո ղ ղ ե ա ն հ ա ն զ ո լ յ: Բ ա լ յ ն ա լ ի ք ա ն մ ե ր կ ար ծ ի ք ը չ ա լ տ ն ե լ ու, հ ար լ ե ն ք հ ա մ ա ր ու մ ղ ար ձ ե ա լ հ ա լ ո յ լ ի զ վ ի և պ ա տ մ ու թ ի հ ա ն ք ա ջ ա հ մ ու տ ա ն ձ ն ա ու ր ու թ ի լ ը ն ն ե ր ի ար ժ է ք ու ն ե ց ո ղ կ ար ծ ի ք ն ե ր ը մ է ջ բ ե ր ե լ ա լ ս տ ե ղ թ լ ու է լ է ա ց խ օ ս ք ի վ ե ր ա բ ե ր ու թ ի հ ա մ ը:

ա. Մ ա ն ա ղ է ա ն ե ր ի յ մ ի ք ա ն ի օ ը, ո ր ո ն ք մ ա մ ն ա գ ի տ ա ր ա ր ու ս ու մ ն ա ս ի ր ա ծ ե ն հ ա լ ո յ հ ի ն լ ե ղ ու ն ու պ ա տ մ ու թ ի լ ը ն, ա ս ու մ ե ն թ է Մ. խ օ ր ե ն ա ց ու գ օ ր ծ ա ծ ա ծ թ լ ու է լ է ա ց և գ ու ս ա ն ա ց խ օ ս ք ե ր ը հ ա մ ա ր ե ա թ է մ ի լ ն ո լ ն ն շ ա ն ա կ ու թ ի լ ը ն ու ն ի ն. ո ր ո վ ն ե տ ե Մ. խ օ ր ե ն ա ց ի ն ի ր գ ր ա ծ պ ա տ մ ու թ ի հ ա ն մ է ջ մ ի ա ն զ ա մ է լ ի շ ու մ մ ի ա լ ն թ լ ու է լ է ա ց խ օ ս ք ը: Բ ա լ յ մ ե ր կ ար ծ ի ք ո վ ս ի ս ա լ բ ա ղ ա ղ ր ու թ ի լ ը ն է ա լ ս, ո ր ո վ ն ե տ ե հ է ն ց ն ե ր կ ա լ ժ ա մ ա ն ա լ ի ն ե ր ու մ ո ր և է պ ա տ մ ա բ ա ն, ա ս ե ն ք թ է, Պ ա ր ս ի յ պ ա տ մ ու թ ի լ ը ն ղ ր ե կ ու լ ի ն ի և ի մ ի ջ ի ա լ լ ո յ, լ ի շ ա տ ա կ ի պ ար ս կ ա կ ա ն ե ր գ ե ր ի ե ս ր ա ն ց ե ղ ա ն ա լ ի ն ե ր ի մ ա ս ի ն, օ ր ի ն ա կ — Ս ը հ ար ի, Ք ե ա բ ու լ ի, Ս ե ղ ե ա հ, Գ ա ս տ ա ն ի և ս լ լ ն ու մ ի ա ն զ ա մ մ ի ա լ ն լ ի շ ա տ ա կ ի օ ր ի ն ա կ Ս ե ղ ե ա հ, ի ս կ մ ա ղ ա ծ ա ն ե ր ը շ ա տ տ ե ղ ե ր ու մ:

Ս ր ա ն ի յ պ ա տ մ ու թ ի հ ա մ ը հ ար ց ա ս ի ր ո ղ ը ա լ ն հ ե տ ե ա ն ք ը չ ը պ է տ ք հ ա ն ի, ո ր Ս ե ղ ե ա հ ու Ս ը հ ար ի ն մ ի ն ն ո լ ն ե ղ ա ն ա կ ն ե ր ն ե ն, ա մ ն ե լ ի ն ո լ, ք ա ն ի ո ր մ ե ղ ա ն ի յ շ ա տ շ ա տ ե ր ի ն ք ա ջ չ ա լ տ ի է թ է պ ար ս կ ա կ ա ն վ ե ր ո լ չ ի շ ա լ ե ղ ա ն ա կ ն ե ր ը բ ո ղ ր ո վ ի ն զ ա տ ղ ա տ բ ա ն հ ր ե ն և ո լ մ ի ն մ ա ն ու թ ի լ ը ն չ ը կ ա լ ն ր ա ն ց մ է ջ ա լ ի. պ է ս, լ ի ն չ ա լ է ս ե ր ո պ ա կ ա ն Վ ա լ լ ս, Մ ա ղ ու ր կ ա և Պ օ լ լ կ ա լ ի մ է ջ:

Ի ս կ ե թ է Մ. խ օ ր ե ն ա ց ի ն մ ի ա ն զ ա մ է լ ի շ ա տ ա կ ու մ թ լ ու է լ է ա ց խ օ ս ք ը, ա լ ս շ ա տ պ ար ղ է ա լ ն պ ա տ ճ ա ու վ, ո ր խ ն կ ե լ ի ծ ե ր ու ն ու ն մ ի ա ն զ ա մ է հ ար լ ա ու ր ե լ և մ ի ա ն զ ա մ է լ գ օ ր ծ է ա ծ ե լ:

բ. Նրբ մենք բախտ ունեցանք անձնապէս ծանօթանալու Նոյրհոնում վեհեակի միաբան հայր Ս. Պարոնեանի հետ, աչն միջոցներում հայր սուրբը մի քննութիւն էր աշխատասիրում Մ. Խորենացու երկերի մասին: Մեր խօսակցութիւնը դառնալով ընդհանրապէս ազգային պատմագրողների շուրջը, վերջապէս խօսքը հասաւ դարձեալ թուեկեաց բառին, որի վերաբերութեամբ հայր Սուքիասը, համարեա թէ միևնույն բացատրութիւնն էր տալիս, ինչպէս մեր ա. կետում բերած քանի մի մասնագէտների կարծիքը, միայն փոքր ինչ տարբեր ձևալեզուութեամբ.— Որովհետև հին դարերում հայերը գրում էին հաւկական երկաթապիր տառերով և այս տառերը եղծելով ու ալ տառերի կերպարանք ոտանալով կարողացում էին մի բոլորովին ալ խօսքի նշանակութեամբ, որ հեղինակը ամենին չէ գրել և բառերի աղաւաղումին աւելի օժանդակել են իրանց սգիտութեամբ գործին անհմտ ընդօրինակողները, ասում էր հայր Սուքիասը, այս պատճառով շատ հաւանական է, որ թուեկեաց խօսքը գուսանացի աղաւաղումն լինի: Եւ իր ենթադրութիւնը ակնաւորելի կացութեան համար գուսանաց խօսքը երկաթապիր տառերով գրելով և քանի մի ենթադրական եղծումներ մտցնելով մէջը, դուրս էր բերում թուեկեաց վերին աստիճանի ճարպիկ կերպով, որը կարող է փորձել ամեն մի հաւագէտ ու միևնույն հետեանքի հասնել: Թէև հայր Սուքիասի բացատրութիւնը մի վերին աստիճանի սրամիտ ենթադրութիւն է մեր կարծիքով, ինչպէս նաև Եմինի, Խորեն Ստեփանէի և ալոյց տաժ բացատրութիւնները, աչնուամենայնի մենք բաւականի թերի և մոթն ենք համարում աչ բոլորը հետեակ պատճառներով:

Առաջին, որ գուսանաց և թուեկեաց երգերը միևնույնը չեն և ոչ էլ թուեկեացը գուսանացի աղաւաղումն, որի մասին մենք մի փոքր վետոյ կը խօսենք. երկրորդ—էթէ հայր Խ. Ստեփանի ասութեան համեմատ Հին Հայաստանում եղել է երգիչների երգերի ժողովածու, հետեապէս զրի անցած մի բան, ապա ուրեմն Մ. Խորենացին օգուտ կը քաղէր աչն ժողովածուից նիւթեր հանելով իր պատմութեան համար: Բայց աչ չէ անում խնկելի ծերունին, ինչպէս ինքը պատմութիւնն է ցոյց տալիս. որովհետև աչպիսի մի ժողովածու գոյութիւն չէ ունեցել Հայաստանում, քանի որ իր աչն ժամանակներում լսածներից զրի է անցնում «Նրկնէր երկինք և երկիրը», բոլորովին օտարօտ է երևում թուեկեացը «թուական կամ ժամանակագրական երգեր» թարգմանելը: Եւ ուղիղ, ինչ է նշանակում ժամանակագրական (Хронологическія) երգեր, քանի որ մինչ օրս անցած գնացած և ներկայումս էլ գոյութիւն ունեցող ազգերից ոչ մէկը չէ ունեցել «ժամանակագրական» անունով երգեր: Անշուշտ ամեն մի դար ունեցել է իր հերոսներն ու զիւցաղները, որոնք իրանց գործունէութեամբ արժանացել են ժողո-

վրդական բանաստեղծութեան խիթ և գրգիռ տալ անմահանալու, հերոս-
ների և դիւցազնների կարգն անցնելու, բայց չենք կարծում թէ երգիչ-
ները ժամանակագրական կարգով երգելիս լինէին, որը շատ ձանձ-
րալի բան կը լինէր լսողներին համար. ալ կը երգէին նրանք աչնպէս,
ինչպէս ներկայ ժամանակներումն երգում են մեր աշուղները Շիրինն ու
Ֆարհայ, Աշուղ-ղարիբ, Քեօռօղլի և այլն, առանց ուշադրութիւն դարձ-
նելու թէ սրանցից որն առաջ է եղել և որը չետու: Այսպէս ասելուց չետու
դառնանք մեր խնդրին:

Մենք ենթադրում ենք, որ Մ. Խորենացու թուելեացը թեկե-
եաց պէտք է լինի, ալսինքն և ը ու ի փոխւած, որի արմատն է թե,
բայն կը լինի թեկե, որը եթէ գոյականապէս հոլովելու լինենք չոգնակի
ուղղականում կը լինի թեկելիք ու սեռականում—թեկեաց: Ահա
աչնպէս աչս թուելեաց երգքը մենք թարգմանում ենք հսկելու կամ
հսկման երգեր, հիմնելով հետեւեալների վրա:

ա. Թէն գրաբառում ոչ մի տեղ երևան չէ գալիս թե խօսքը բացի
Մ. Խորենացու պատմութեան մէջ, աչն էլ թուելեաց-ով բաց ներկայ ժա-
մանակներում Ղաղախի, Լոռու և Ղարաբաղի հայերը գործ են ածում
թե կամ թե դնել խօսքը, որ աւելի հովիւներն են ասում երբ իրանց
հօտերը ամառաւ միջոցներին դուրսը, բաց երկնքի տակ պէտք է գի-
շերեն:

Հովիւն իր հօտը մի չարմար տեղի վրա կանգնացնելով իսկոյն և
եթ իր չներին թե և է դնում հօտի շուրջը, ալսինքն նրանցից ամեն մէկի
համար տեղ է նշանակում, որտեղ շունը պառկում է կծկւած ու պահպա-
նում հօտը գողերի և գալերի դէմ աչալըձութեամբ մինչև լուսանալը,
հետեւապէս թե ում է:

բ. Նոյն իսկ ալթմս էլ մեր դարևոր հարևան վրացիք ասում են
թեա (თეა) կամ դամիս թեա (დამის თეა), որ նշանակում է բառ առ-
բառ գիշերաչին հսկումն. սրանք էլ հայերիս պէս ուխտի են գնում
զանազան սրբերի դուռը և աչնտեղ մի գիշեր անքուն են լուսացնում,
ուրեմն թե ում են: Այսպէս ասելով մենք ենթադրում ենք, որ Մ. Խո-
րենացին պէտք է գրած լինի թեկեաց ե ոչ թէ թուելեաց ու
ընդօրինակողների տգիտութեան կամ մեղ անչալտ պատճառով և-ը ու-ի
է փոխւել. մենք թուելեաց երգքը թարգմանում ենք, ինչպէս փոքր
ինչ վերը ասեցինք, հսկման երգեր, ենթադրելով, որ հայերն էլ իբրև
լեռնաբնակներ ունեցել են հին ժամանակներում հսկման երգեր ու
պարեր, որոնք կատարւում էին ուխտատեղիներում, թաղաւորներին, իշխան-
ներին կամ վերջապէս հիւանդների մօտ սրանց զարմացնելու և զբաղեց-
նելու համար: Այս միևնույն սովորութիւնը պահպանւել է մինչև ալթմս Աովկա-
սաբնակ Չիրքէղների մօտ, որոնք եթէ պատւաւոր հիւր կամ հիւանդ ու-

նին իրանց տանը, աչն ժամանակ դրացի ջահիլ տղա և աղջիկներ հաւաք-
 տում են հիւրընկալի կամ հիւանդատիրոջ տանը և չարունակ երգ ու պա-
 րով զւարճանում են մինչև առաւօտը, ալպէս ասած թեւում են, Չերքէզ-
 ները աչն համոզմունքի են, որ հիւանդին չպէտք է թողնել գիշերով
 քնել, որպէս զի չար հոգին չսպանէ հիւանդին, որը, սրանց կարծիքով,
 միայն գիշերով է չաւնւում: Արդեօք ներկայ ժամանակներում գոյութիւն
 չունի մի և նոյն սովորովը հայերի մէջ Հայաստանի հեռւոր խոյւ
 և մութ անկիւններում: